

SOVYETLERİN İSLAM POLİTİKASI VE ORTA ASYA'DA DİNİ İDARE (1943-1990)

ZHOLDASSULY, Talgat (2022), *Sovyetlerin İslam Politikası ve Orta Asya'da Dini İdare (1943-1990)* Leiden: Sota Yayınları ISBN:978-90-6921-058-2, 223 s.

Çağatay BENHÜR *

2007 yılında Korkut Ata Kızılıorda Devlet Üniversitesi Tarih ve Hukuk Fakültesinde Tarih bölümünden mezun olan Talgat Zholdassuly, daha sonra İçişleri Halk Komiserliği'nin Kuruluşu ve Faaliyeti (1934-1953) (Sovyet Dönemi) isimli çalışmasıyla 2008 yılında yüksek lisans tezini başarıyla savunmuştur. 2021 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında, *Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti (1943-1990)* isimli teziyle doktor unvanı alan yazarımız, bu tezini *Sovyetlerin İslam Politikası ve Orta Asya'da Dini İdare (1943-1990)* adıyla kitap haline getirerek 2022 yılında okurlara sunmuştur.

Zholdassuly'nin incelediğimiz eseri: Ön söz, Kısaltmalar, Giriş ve sırasıyla "Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin Kurulmasından Önce Orta Asya ve Kazakistan'daki Dini Durum", "Türkistan Ulemasının ve Diniye Nezareti'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki Eylemleri", "Diniye Nezareti'nin Kurumsallaşması (1943-1965)", "Diniye Nezareti'nin Faaliyetleri (1965-1990)" başlıklarının yer aldığı dört ana bölümden oluşmaktadır. Bölümlerin hemen ardından Sonuç, Kaynakça ve Ekler kısımları bulunan eser, toplam 223 sayfadır.

Eserin ön sözünde çalışmanın hangi yönlerden ele alındığı ve Sovyetler Birliği'nin Sovyet Türkistan bölgesindeki Müslümanlara karşı değişen din politikalarına değinilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında bölgedeki Müslümanları kontrol altında tutmak amacıyla kurulan Taşkent merkezli Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. cbenhur@selcuk.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-0962-9038>, Konya / TÜRKİYE

Diniye Nezareti'nin Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan Müslümanlarını da kapsayıcı bir nitelikte olduğu belirtilerek, eserin incelemiş olduğu konuya açıklık getirilmiştir. Ön sözün son bölümünde ise çalışma sırasında kullanılan arşivlerle beraber bir teşekkür bölümü bulunmaktadır.

Giriş bölümünde çalışmanın önemini *Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemindeki dini politikasını, ateizm ideolojisinin Türkistan coğrafyasının dini hayatına etkisini ve Sovyet devletinin İslam'la ilişkisini incelemek* (s.15) olarak açıklayan yazar, hemen ardından çalışmanın amacının yer aldığı bir kısma yer vermiştir. Giriş bölümünde diğer bölümlerin ana temasını oluşturan Diniye Nezareti'nin üzerinde özellikle durulmuş, ayrıca konunun Diniye Nezareti'nin kuruluşu ve Sovyetler Birliği'nin dağılışı ile birlikte, Kazakistan Kadılığının bu yapıdan ayrılarak bağımsız müftülüğünü kurduğu 1943-1990 yılları arasında sınırlandırıldığı vurgulanmıştır. Ardından çalışmada yararlanılan ana kaynaklar hakkında kısa bilgiler verilmiş ve Sovyet döneminden önceki Türkistan dini hayatı hakkında beş sayfalık kısım ile birinci bölüm başlamadan önce okuyucu bilgilendirilmiştir.

Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin Kurulmasından Önce Orta Asya ve Kazakistan'daki Dini Durum üst başlığıyla başlayan Birinci Bölüm kendi içerisinde birçok alt başlığa ayrılarak incelenmiştir. Bu bölümde Rusya'da gerçekleşen Şubat Devrimi ile beraber iş başına gelen geçici liberal hükümetin, farklı siyasi grupları bir araya getirerek Rusya çatısı altında yaşayan tüm dinlerin yasalar önünde eşit olduğu ve önceki dönemden kalan tüm dini kısıtlamaların kaldırılacağı yönünde alınan karar aktarılmıştır. Ekim Devrimi'yle birlikte de İslam ve Müslümanlara karşı uygulanan ılımlı politikanın devam ettiği vurgulanırken bu politikanın Sovyet rejiminin güçlenmesiyle beraber terkedildiği söylenmiştir. Zholdassuly, Sovyetlerin Müslümanlara karşı izlemiş olduğu dini politikayı Ekim Devriminden 1928'e kadar olan İslam'a karşı ılımlı dönem ve 1929'dan 1941'e kadar İslam'a karşı doğrudan saldırıda bulunulan dönem olmak üzere ikiye ayırmıştır (s.26). İlk dönemde Sovyetlerin İslam'ı kendi çıkarlarına kullanmak ve Müslümanların desteğini almak amacıyla hareket ettiğini ve bu sebeple yumuşak bir politika izledikleri tezi savunulmuş, hatta Lenin'in dine karşı olumsuz tavrına rağmen İslam karşıtı katı politikasını ertelediği aktarılmıştır. Ancak Stalin'in iktidara gelerek güçlenmesi ile Müslümanlara verilen vaatlerin reddedildiği ve din karşıtı politikalar için hazırlık yapıldığı belirtilmiştir. Özellikle 1920'lerin ortalarında kurulan Militan Tanrısızlar Birliği'nin din karşıtı politikada önemli bir rol oynadığı ifade edilmiş ve SSCB'nin, bir Sovyet insanı ve Sovyet kültürü yaratmak amacıyla bu yolda en önemli engel olarak gördüğü "dini" ortadan kaldırmaya çalıştığı okurlarla paylaşılmıştır.

Türkistan Ulemasının ve Diniye Nezareti'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki Eylemleri genel başlığı ile verilen İkinci Bölümde Sovyet iktidarında yaşanan din politikasının değişimi ve bu değişimin nedenleri üzerinde durularak başlanmıştır. 1929'da başlayan dine karşı saldırgan politikanın, İkinci Dünya Savaşı'nda Almanların Sovyetlere savaş açmasıyla durduğu ve savaşın ilk iki yılında hükümetin dini yaşama müdahale etmediği aktarılmıştır. Bunun yanı sıra 1943 yılında Militan Tanrısızlar Birliği'nin resmi olarak bütün faaliyetlerine son verdiği vurgulanmıştır. Tüm bu dini politika

değişikliğinin altında yatan sebeplerden biri olarak yazar, Almanların işgal altında bulunan Sovyet topraklarındaki tüm dinlere özgürlük vererek, dinin yeniden canlanmasına ve kendi amaçları doğrultusunda kullanmasını göstermiştir. Sovyetlerin savaştan önceki dönemde din üzerindeki baskıcı politikasını Almanların iyi değerlendirerek Sovyetlere karşı propaganda yaptığını belirtmiştir. Ayrıca müttefik devletlerin Sovyetlerden din politikasını değiştirmesi yönündeki talepleri ve Sovyetlerin de Müslümanlara ve diğer dinlere özgürlük tanıyarak, gerçekleşen savaşta inanan halkalardan destek almak istemesi, dini politikadaki değişikliğin temeli olarak gösterilmiş, örneklerle bu bölümde açıklanmıştır (s.71).

Sovyet hükümeti değişen din politikası ile birlikte, dini kurumların ve ibadethanelerin açılmasına izin vermiştir. İkinci Bölümün devamında savaş sırasında değişen dini politikaların sonucu olarak 1943 yılında kurulan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin (SADUM) amacı ve faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Sovyetler SADUM'un kurulmasına izin vererek, Türkistan Müslümanlarını Almanlara karşı bir araya getirmek istemiş ve bunu da SADUM'a çağrılar ve fetvalar yayınlatarak başarmıştır. Sovyetlerin bu dini örgüt üzerindeki diğer bir amacını ise yazarımız, Türkistan Müslümanlarını kontrol altında tutmak ve rejime sadık olmalarını sağlamak olarak ifade etmiştir (s.85).

Eserin Üçüncü Bölümü *Diniye Nezareti'nin Kurumsallaşması (1943-1965)* adını taşımaktadır. Bu bölümde SADUM'un faaliyetleri detaylıca anlatılmış ve Sovyet hükümeti ile ilişkileri incelenmiştir. Sovyetlerin SADUM'dan istediği verimi alması üzerine SADUM'un takvim çıkarma, hac organizasyonu yapma gibi etkinliklerine izin verildiği ve ayrıca Sovyetlerin dine ve inananlara ne kadar saygılı olduğunu gösterebilmek amacıyla SADUM çatısı altında bir derginin de çıkarılması kabul görmüştür. Bu noktada yazar, *SADUM zamanın ve iktidarın gereksinimlerine uygun olarak fetvalar çıkarmış ve görüşlerini dile getirmiştir* (s.89) diyerek, SADUM'un kuruluşundan itibaren dönemin koşullarına uyum sağladığı tespitinde bulunmuştur. Yine Üçüncü Bölümde Kruşçev'in iktidara gelmesiyle İkinci Dünya Savaşı ile başlayan din özgürlüğünün kaldırıldığı ve din karşıtı eylemlerin arttığına yer verilmiştir. Bu yıllarda kutsal yerlere ve çeşitli İslam ritüellerine karşı açıkça saldırıldığı ifade edilirken, SADUM'un da bu saldırılardan payını aldığı ve çalışanlarına ek gelir vergisi gibi uygulamaların getirildiği anlatılmıştır.

Kitabın *Diniye Nezareti'nin Faaliyetleri (1965-1990)* isimli son bölümü; SADUM'un Sovyet Müslümanlarının refahını göstermek amacıyla dış politikada kullanıldığı ve SADUM'un 1943-1959 arasındaki döneme kıyasla, 1960-1990 yıllarında aktif olarak uluslararası ilişkilerde yer aldığı anlatımı ile başlamaktadır. SADUM'un katıldığı ve düzenlediği uluslararası konferanslara geniş bir kısım ayrılmış ve bununla beraber düzenlenen konferanslara katılan yabancılara propaganda yapmak için çıkarılan dergi ve kitapların yayınlandığı belirtilmiştir. Bu yıllarda Kruşçev dönemindeki baskıcı din politikası tekrardan yumuşamış ve dini yaşam iyileşmeye başlamıştır (s.161). Yeterli olmasa da kayıtlı cami sayısı artmış, din adamı yetiştirebilmek için gerekli kurumların açılması yönünde girişimlerde bulunulmuştur. Son olarak yazar, bu dönemde SADUM'un Özbek din adamlarıyla dolduğunu, resmi yazışmaların dahi Özbek dilinde

yapıldığını, dolayısıyla Kazakistan Kadılığının rahatsız olduğu durumların ortaya çıkmaya başladığını dile getirmiştir. Kazakistan Kadılığından R. Nısanbaev'in daha Bağımsız Kazakistan Müftülüğü kurulmadan 1989 yılında, kendini Kazakistan Müftüsü olarak isimlendirdiğini, 21 Şubat 1989'dan itibaren de Kazakistan Kadılığının Kazak SSC Müslümanları Cumhuriyet Kadılığı adını aldığını aktarmıştır. Ardından 12 Ocak 1990 tarihi itibarıyla Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi SADUM'dan bağımsız olarak resmen kurulmuştur.

Dördüncü Bölümün ardından bize geniş bir kaynakça sunan Talgat Zholdassuly, Ekler bölümünde çalışmada yer alan çeşitli bilgilerin yer aldığı tablolara ve belgelere ayrıca yer vermiştir.

Sonuç olarak 1943 yılından başlayarak, SSCB'nin Sovyet Türkistan'ı bölgesinde uygulamış olduğu dini politika ve bu süreçte yaşanan politika değişiklikleri eserde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu politikaların bölge insanı ve dini yaşam üzerindeki etkisi akıcı bir şekilde okuyucu ile paylaşılmıştır. Birçok arşiv belgesi ile desteklenen eser, din-politika ilişkisi üzerine yapılacak çalışmalar için kaynak olabilecek niteliktedir.